

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences  
Centre for Social Sciences  
**Institute for Minority Studies**

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az  
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

## ***A Magyarországon 1893. január 31.-én végrehajtott czigány összeírás eredménye\****

### ***Hermann Antal: A cigányok összes létszáma***

Az első kérdés, a mely a cigányösszeírás eredményeiből fontosabb tanulságot nyújt és közelebbi megvizsgálást érdemel, maga a nyers létszám s ez összes létszámnak eloszlása egyrészt a tartózkodás módja és ideje alapján megkülönböztetett három cigány-kategória közt, másrészt pedig a vármegyék, járások, községek közt, illetőleg annak megállapítása, hány községben laknak s hányban nem laknak cigányok, s a hol találtattak, az összes népesség minő arányát tették. Ezekre a kérdésekre nyújt felvilágosításokat az első számú táblázat.

A cigánylakta községek számának az összes községekével való összevetése megyénként igen különböző arányokat tüntet fel. Míg a Duna két partján némely megyében, mint: Árva, Liptó, Somogy, Vas, Veszprém, Zala vármegyében a cigánylakta községek egy harmadát sem teszik az összes községeknek, addig a többi országrészekben ily alacsony arány sehol sem található; sőt a Tisza bal partján három megyében (a kevés községű Békés és Hajdu, továbbá Szabolcs), a Duna-Tisza közén a legkevesebb községű Csongrád megyében és a sok cigányu Erdély hét megyéjében (Besztercze-Naszód, Brassó, Csik, Fogarás, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Szeben) tíznél kevesebb azon községek száma, melyekben cigány egyáltalán nem találtattak. Nagy-Küküllő megyében, hol a cigányok száma ugy magában véve, mint viszonylagosan tekintve a legnagyobb, mind a 125 községben voltak cigányok, még pedig a két várost kivéve, mindenikben mind a három fajtából.

Némileg másképen áll az arány a cigányok lakta és cigánynélküli községek népességére nézve, minthogy itt erősen latba esnek a nagy lélekszámmal bíró községek, melyek csak igen ritkán vannak cigányok nélkül. Csak a legtöbb (de nagyobb részt apró) községű Zala megye cigánylakta községeinek lélekszáma marad alul a megye összes népességének egy harmadán.

Míg a cigánylakta községek számának kimutatása különösebb tanulságokat nem szolgáltat, eddig a háromféle cigányoknak lehetőleg határozott megkülönböztetése és számszerinti kimutatása az összeírás egyik legfőbb célja és eredménye volt. A három kategória megkülönböztetése nem olyan könnyű, sem az elméletben, sem a gyakorlatban. A különben igen világos és czélszerű összeírási utasítás nem adhatott erre nézve egészen határozott felvilágosítást. Vannak állandóan letelepedetteknek tekinthető és tekintett cigányok, a kik egyazon Község határának más és más részén rendezik be egymásután telepöket; továbbá a kik két szomszédos község közt váltakoznak közt váltakoznak (pl. Alsó- és Felső- Meczenzéf). Vannak, a kik illetőségi községükben tartózkodnak rendesen és mindig egész télen át, nem ritkán sátor alatt lakva, de nyáron máshova mennek kereset végett, egy részök mindig ugyanazon helyre. Az ilyeneket az összeírás részben állandó tartózkodásuaknak tekintette és nem indokolatlanul. Legingatabb természetesen a huzamosabb ideig egy helyben tartózkodók közép fogalma. Nehéz az állandó, rendes tartózkodási helylyel bíróktól elválasztani azokat, kik bizonyos foglalkozás miatt éveikig

tartózkodnak egy helyben, a nélkül, hogy ott állandóan megtelepednének. Mert miben van megállapítva az állandó megtelepedés tulaj-donképeni kriteriuma? A voltaképeni colonisatorról itt egyelőre nem lehet szó. De vajjon József főherceg telepeseit, kik a rendes tervszerű telepítés teljes jellegével köttettek bizonyos helyekhez, lehet-e teljes biztossággal állandóan letelepedetteknek tekinteni. Bánkút és Göböljárás üres cigányházai ellene szólnak. Végül a sátrat nem lehet a vándor cigányoknak kizárólagos ismertető jeléül elfogadni, habár pl. Erdélyben a vándor cigányt sátorosnak (cerhás) nevezik (szászul is Schattertzigun). Vannak kóbor cigányok, különösen egyesek, a törzstől, a karavántól elszakadtak vagy kiűzöttek, kiknek nincs sátruk, kik időnkint egyik-másik huzamosabban tartózkodó csapathoz csatlakoznak vagy magánosan bujdosnak, viszont vannak, a kik állandóan egy helyt laknak, de sátor alatt.

Mindazonáltal nagyon fontos volt e három kategoria felállítása, s különösen a közép állapotnak, ez átmeneti stádiumnak ez alkalommal tudomásunk szerint legelőször teljesen keresztül vitt megállapítása. S az imént érintett ingadozások mellett is az erre nézve nyert s a felülvizsgálat részéről gyakran nagy gonddal helyesbített adatok általában megfelelnek a tényleges állapotoknak ép úgy, mint e megkülönböztetés gyakorlati céljainak.

Az összeírás számadatait tekintve mindenekelőtt meglepő a cigányok általános nagy száma: 274.940, a mi hátomszorosa annak, a hány cigány anyanyelvűt az 1890-iki népszámlálás megállapított. (Magyarországon 91.603, a hadseregnél stb.8.) De a népszámlálás csak a cigány anyanyelvűeket vette számba, a cigány összeírás pedig a cigány származásúakat. Anyanyelv szerint ezek közt csak 82.405 volt cigány, tehát valami 10%-kai kevesebb, mint a mennyit az utolsó népszámlálás kimutatott. Ez a kevesebbet természetesen nem azt jelenti, hogy a cigányul tudók száma 1890.dec.31-től 1893.jan.31-ig 10%-kai fogyott volna, talán a kultúra hatása és a beolvadás következtében. Valamint az 1890-iki cigányszám az 1880-iki népszámlálás kimutatta 75.911, illetve a beszélni nem tudók megfelelő százalékát hozzá számítva: 78.759 cigánnyal szemben nem mondja azt; hogy a cigány anyanyelvűek azon évtized folyamán több mint 16%-kal gyarapodtak volna. A különbségek a számbavétel módjával függnek össze. Ugyanis 1880-ban alkalmasint sok cigány oláh anyanyelvűnek vallotta magát és mint közelnevezés szerint is oláh cigány valószínűleg az oláhok létszámába vétetett fel. 1890-ben ellenben valószínűleg megfordítva cigány nyelvűnek vétetett fel sok olyan cigány is; a ki az oláh vagy más nem cigány nyelvet vallotta anyanyelvűnek, de cigányul is tudott. Innen magyarázható az 1890-iki nagy cigánytöbbség 1880-nal szemben.

E tévovázások után az 1893-iki cigányösszeírás körülbelül a helyes számokat eredményezte. Nem tekintve az 1873-ban a belügyminisztérium által foganatosított cigányszámlálást, mely meglehetősen határozatlan alapon 214.000 cigányt mutatott ki, ez volt az első számlálás, mely néprajzi és embertani momentumok alapján mutatta ki egy népfajnak a létszámát, s ez alapon aztán a nyelvi viszonyok feljegyzésében is biztosabban járhatott el.

A cigány származás és eredet megállapítása rendszerint nem ütközik túlságos nehézségekbe. A közvélemény, a nép tudata rendszeren igen biztosan evidenciában tartja a cigány eredetűeket, s ezeknek elég határozott ismerve az antropológiai jelleg, inkább mint a nyelv, mely az általános népszámlálások adataiban, mint a cigányság egyedüli kriteriuma szerepel. Pedig a mint látjuk, a cigány anyanyelvűek jelenleg még harmadrészt sem teszik az összes cigányságnak, míg a cigányul nem tudók több mint felét. Ha e két tételt összegezzük és az összes létszámból levonjuk, a maradék azon cigányok számát mutatja, kiknek az anyanyelvük nem a

zigány, de a kik tudnak cigányul is; ezek az összes cigányságnak mintegy 20%-át teszik. Mindezen adatok csak a külön cigányösszeírásból voltak nyerhetők, a mely csak arról nem nyújt felvilágosítást, hogy hány nem cigány eredetű egyén tudott cigányul. Az 1880-iki népszámlálás szerint 18.858 nem cigány anyanyelvű tudott cigányul. Hogy ezek közt hány volt a cigány fajú, nem dönthető el.

Hogy az 1880. népszámlálás milyen ingatag volt a cigányul beszélők számának meghatározásában, arra csak egy csattanós példát akarunk felhozni. A számlálás szerint volt Budapest fővárosban cigányul tudó magyar anyanyelvű férfi 11., magyarul tudó cigány anyanyelvű 5, együtt 16 cigányul beszélő férfi személy. Ezzel szemben pedig volt akkor a fővárosban már valami 60 cigány-zenekar, melyeknek tagjai majdnem mind tudtak cigányul. Egyéb tekintetben is ilyen megbízhatatlanok lehetnek az általános népszámlálás cigány adatai.

Ha egyszer meg van állapítva a cigányfajiság, akkor a nyelvbeli viszonyok könnyebben tisztázhatók. Akkor már sokkal kevesebb ok lehet úgy a cigány nyelv tudásának, mint a cigány anyanyelvűségnek elta-gadására. De az összeírók is világosabban eligazodhatnak a nyelvismeretre nézve s nincs annyi alkalmuk sem tévedni, sem téveszteni.

Azért kellett már az általános létszámnál némi tekintettel lennünk a nyelvre, mert az általános népszámlálásoknál úgyszólván kizárólagosan ez határozta meg az illetők cigány voltát.

Az összes cigányok nagy számának (274.940) majdnem 9/10-e (243.432) állandóan letelepedettnek vétetett fel; aránylag nem nagy százalék (valami 7 1/2) esik a huzamosb ideig tartózkodóknak bizonytalan kategóriájára (20.406), míg a határozottan vándorcigányoknak összeírtak immár nem mutatnak valami ijesztő számot (8.938).

Már megjegyeztük, hogy az összeírás adatait általában teljesen hiteleseknek és reálisoknak fogadhatjuk el. Hézagaira már a bevezetésben rámutattunk, e tekintetben tehát kiegészítésnek van helye. Aztán mint ethnográfiai alapú részleges összeírás már a dolog természeténél fogva is némi correctiot tesz szükségessé, még pedig pozitív irányban. Ugyanis az, hogy nem cigányt cigány számba vettek volna, nem igen képzeltető, de kétségtelen, hogy az emiitett feltűnőbb hézagokon kívül is kimaradt a cigányok bizonyos nem jelentékeny része ez összeírásból.

A vándor cigányoknál a községi kimutatásokból és szolgabíró felülvizsgálatokból merithető meggyőződés szerint a kimaradottak száma nem lehet tetemes. De a cigányok a hatósággal való érintkezéstől különben is nagyon félnek, s az összeírás céljára nézve helyenkint rémitgető és babonás mendemondák is keletkeztek közöttük - tehát feltehető, hogy mindent elkövettek az összeírás elkerülésére, s erre talán némi alkalmat adott a zord évszak is, midőn nem volt olyan könnyű nagy kiterjedésű, kivált erdős-hegyes határokat a cigányokért felkutatni, ámbár viszont nekik is nehezebb volt ilyenkor félreeső vadon helyen lappangani.

Aránylag legkevesebb maradhatott ki a huzamosb ideig egy helyen tartrózkodók közül. Ezek notoriusok mint cigányok és tartózkodási helyük, számuk és keresetük az illető vidéken többnyire ismeretes; ezen évszakban nem is igen szoktak lakóhelyet változtatni.

Jelentékenyebb kimaradásokat kell megállapítanunk az állandóan letelepedett cigányoknál.

Itt a véletlenül kimaradtak mellett, kiknek száma hozzávetőleg sem tudható, szerepelnek némely helyen a tévedésből vagy mulasztásból mellőzöttek, kiknek hiányát a táblázatok hézagai mutatják s kiknek számát megközelítőleg ki lehet egészíteni.

Az összeírás nem talált letelepedett cigányokat, (vagy a köztudomású állapottal szemben feltűnően csekély számban), a következő városokban : Esztergom, Pécs, Székesfehérvár (2), Győr, Kőszeg, Zala-Egerszeg, Szabadka, Karánsebes, s még néhány kisebb r.t. városban. Pedig köztudomású, hogy e helyeken mindenütt vannak cigány zenekarok, melyek számos (részben családos) tagjainak cigány jellege kétségtelen. Budapest székes főváros cigány eredetű lakosainak száma valószínűleg felül van félezren. Az itteni cigányzenészek egy részének családja vidéken tartózkodik.

Minthogy a cigányösszeírás inkább csak a köztudatra támaszkodott és nem történt pl. házankint vagy köteles jelentkezés alapján, fel kell tenni, hogy minden gondosság és pontosság mellett is kimaradtak az összeírásból olyanok, kiknek cigány volta nem tudatik, (ilyen konkrét esetről van említés a kimutatásokban) vagy a kik véletlenül elkerülték az összeírók figyelmét. Mind e mellőzötteket összevéve, a magyarországi cigányok összes létszáma biztos tehető kerekszámban legalább 280.000-re.

Az összes cigányoknak az ország vidékeire való eloszlását, illetve a cigányoknak az összes lakossághoz való arányát járasonként igen szemléltetően és áttekinthetően mutatja az erre vonatkozó nagy grafikai ábrázolásunk.

Ebből látjuk, hogy a legsötétebb országrész Erdély, a cigányságnak klasszikus földje. Innen kerültek a cigányok valami 5 száz évvel ezelőtt Magyarország szívébe, a honnan aztán szétszóródtak egész Európába.

Hogy Erdélyben annyi a cigány, az összes lakosságnak majdnem 5%-a, az e terjedési irányon és az országrésznek többféle, a cigányokra nézve igen kedvező viszonyán kívül Románia szomszédságából is magyarázható, mert ez államban vannak a cigányok az összes országok közt legnagyobb relatív számban.

Erdélyben különösen a Küküllőmenti vidékeken sűrű a cigányság a Nagy-Küküllő megyében eléri a legnagyobb abszolút és relatív számot, 14.037, a mi meghaladja az összes lakosság 10%-át. A keleti székely-földnek s a nyugati részeknek orographiai és ethnographiai viszonyai kevésbé kedveznek a cigányok tartózkodásának. Erdélyből két irányban ágaznak be az anyaországba a sűrűbb cigányságú vidékek; északnyugati irányban, az északkeleti határhegyek s a Nagy-Alföld közt igen kedvező terepen, s délnyugatnak, különösen az országnak Románia és Szerbia közé ékelt legdélibb szögében, hol ezt a torlódást részben épen a határalakulat magyarázza. Ezenkívül az országban szétszórva, több kevesebb sűrűséget mutatnak kisebb-nagyobb pontok, különösebb összefüggés és evi-densebb okság nélkül. Az ország nyugoti részében, a nyugati kultúra közelében ritkább a cigányság, pedig a Dunántúlnak dombvidéke közelében eléggé megfelelne a cigány-természetnek. A domborzati viszonyokat tekintve ugyanis általában úgy látszik, hogy a magas terméketlen hegység és a határozott mélysík kevésbé kedveznek a cigány-tenyészetnek. Amott nehéz a megélés és az egészen szegény lakosságon nem igen lehet élősködni, sármunka nincs, a vasmunkának annyiban van keletje, hogy kevés a rendes iparos, alkalom a famunkára volna, melylyel azonban a többi lakosság is foglalkozik házi iparilag, s mely nem tarthat el nagyobb tömegeket. A teljes síkság sem felel meg egészen a hegyoldalt, patakpartot kedvelő cigány természetnek. Az

alföld nagy községei nagyobb méretű rendes gazdálkodásukkal nem szorulnak rá a primitív cigány iparra. Az alföld kemény, szigorú földmives munkája nem való a cigánynak, de a munkás kéz hiánya itt mégis aránylag sok cigány napszámot foglalkoztat. A zenész elemnek azonban épen a zsíros alföldön van Eldorádója.

A hydrográphiai viszonyoknak, úgy látszik, nincs különös hatása a cigányok elhelyezkedésére.

A mi az ország nemzetiségeit illeti, a cigányok leginkább oláh lakta vidékeken vannak legnagyobb számmal. Általában véve elég jól megférnek a magyarral is. A földrajzilag kevésbé rossz helyzetű tótok közt is elegenden vannak s helyenkint a szerbek közt is. A német természet merőben ellenkezik a cigánynyal. A rutének közt igen kevés a cigány. Azonban a nemzetiségi viszonyokat illetőleg főképpen az e nemzetiségek lakta vidékek földrajzi viszonyai lehetnek mérvadók a cigányok arányosításánál.

A vándor cigányoknak az összes népességhez viszonyított létszámát feltüntető grafikai ábrázolás a főbb árnyalatokra nézve nagyjában megegyezést mutat az összes cigányok létszámát mutató nagyobb térképpel; ezt azonban a járások szerinti felosztása tarkábbá teszi, mint amazt a megyei felosztás. A vándor cigányok térképén ezenkívül a különféle árnyalatok határozottabb csoportosítása és elkülönítése tűnik fel. Jellemző még az ország közepét északtól-délfelé elfoglaló széles világos sáv, melybe Erdély felől Borsod-Heves meg Békés- Csanád-Csongrád megyék tömbjei nyúlnak be nagyobb félszigetek gyanánt. A legsötétebb foltok: Nagy-Küküllő megye a legnagyobb abszolút és relatív számú cigánysággal és Krassó-Szörény megye, melynek sok viszonya kedvez a vándor cigányoknak, a melynek területén s hazai és balkánbeli vándor cigányok több húzási vonala találkozik. Több megyében a cigányok vándorlása elleni szigorú intézkedések világosítják az árnyalatot; Győr megye épen teljesen fehér maradt.

Végre érdekes azon nagy- és kisközségeknek is a számbavétele, hol a cigányok nagyobb relatív vagy abszolút számban találtak.

Elsoroljuk tehát a vármegyék sorrendjében azokat a nagy- és kisközségeket, melyekben az 50-en felüli cigányság az összes lakosságnak legalább 10%-át teszi, úgyszintén azokat, melyeknek határában az összeírás általában 100-nál több cigányt talált. A számoknak az egyes nemzetiségekhez való viszonyait az országos magyar kir. statisztikai hivatal 1893 évi nagy helységnévtárából könnyen meg lehet állapítani. Egyéb viszonyokra nézve a természeti állapotokat feltüntető speciális megyei térképek sok érdekes összevetésre nyújthatnak alapot.

A cigánylakta községeknek és a különböző kategóriájú cigányoknak a viszonyosságait országrészenként a következő táblázat mutatja:

Konkrét számokban kifejezve azt, a mit az általános térkép 9 viszonyfokozatban szemléltet, a cigány lakosság arányának kimutatásával felsoroljuk a megyei és városi törvényhatóságokat s a rendezett tanácsú városokat.

Hány %-át teszik a cigányok az ország cigányainak	cigányok száma
---	----------------

cigány laktaközségek az össz.községeknek	állan- dóanletele- pedett	huzamosab- ban tartózkodó	vándor	összes	czigá-nyokazor- szágösszesnépességé- nek	azállan- dóanletele- pedett	a huza- mosab- bantartóz- kodó	av
50	8.03	4.28	5.46	7.61	1.12	19.545	0.872	
31	7.30	17.70	15.65	8.29	0.83	17.781	3.617	
69	8.40	5.69	8.24	8.12	0.81	20.433	1.159	
67	10.97	13.60	6.65	10.94	1.98	26.707	2.275	
83	13.16	16.63	10.16	13.21	1.76	32.036	3.392	
72	12.10	13.07	32.87	12.84	1.85	29.695	2.666	
80	39.95	29.08	20.97	38.20	4.66	97.235	5.925	
-	-	-	-	0.79	-	-	-	
63	100.0	100.0	100.0	100.0	1.80	243.432	20.406	

### III. A cigányok általános viszonyai

A cigányok általános viszonyai életmódjuknak főbb körülményeire vonatkoznak és főképpen tartózkodásuk módjával és idejével függnek össze. Ennélfogva a háromféle kategória szerint merőben különböző szempontokból más meg más állapotokat kellett számba venni. Az általános viszo-nyokat összefoglaló 2. számú táblázatban tehát egész más és más nevű rovatok mutatják az állandóan letelepedett, a huzamosabb ideig tartózkodó s a vándor cigányok általános viszonyait s csak egy szempont az, mely mind a háromnál közösen tekintetbe jön: a magaviselet. E táblázat az összeírás legfontosabb eredményeit foglalja magában és a foglalkozási táblázattal együtt a legbecsesebb tanulságokat szolgáltatja. Az állandóan letelepedett cigányoknál első sorban tekintetbe jön a letelepedettség három leglényegesebb momentuma: az állandó lakás, a termő földhöz való viszony és a közművelődésben való részesedés. A lakásnál két körülmény fontos: a községben való helye, illetőleg a többi lakosok lakásaival szemben való helyzete, s az épület minősége.

Az együttélés módja, a tömörülés mikéntje, jelentékeny tényező valamely népelem etnikus mivoltának, faji, nemzetiségi és kulturjellegének megalakításában, fenntartásában vagy módosításában: A ropant conglomerata-tumokban megvan a szétbomlási nismus, de egyfajtájuknak tömeges és állandó együtt élése, együtt lakása rendszeren nagy ellentálló erőt nyújt és hathatós eszköz a sajátságos vonások megőrzésében, még pedig természetesen annál inkább, minél kevésbé változnak az életkörülmények, és minél jobban elzárkózik az illető népelem a más elemekkel való érintkezéstől. Viszont az egynemű tömeg elaprózása, részeinek egymástól való elszigetelése és velők szemben heterogén, különösen nagyobb számú és kultúrájú vagy szivósságu, choaerens elemek közé való vegyítése, kivált ha az életkörülmények módosulásával is jár, rendszerint vérbeli keveredés nélkül is előidézi az etnikus jelleg megváltozását. Ennek tudatában a közigazgatásnak a cigányok polgárosítását célzó intézkedései oda irányultak, hogy megakadályozzák a cigányoknak az elkülönített nagyobb tömegekben való élését és kényszerítsék őket arra, hogy a többi népességgel együtt

lakjanak, tehát nem a községen kívül, annak külön részében, külön cigány városrészekben és utcákban, hanem szétszórva a községben, a többi lakosok során és lehetőleg ezekével egyfajta épületekben. Ezzel szemben a letelepedett cigányok, kivéve a teljesen rendes polgári foglalkozásúakat, pl. a rendes zenészeket, szeretnek együtt maradni s a többi lakosságtól elkülönítve, külön helyen, a községen kívüli telepen, vagy külön cigány negyedben, vagy utcában, többnyire a község szélén, rendetlen csoportban épült silány hajlékokban lakni.

Az egyfajta együttélése különben a társas lények általános életjelensége, melyben nemcsak a faji jelleg fenntartásának ösztöne nyilatkozik, hanem a közösségbeli egyének lételének minél kevesebb közös erővel való előmozdítása és biztosítása is. Ehhez járult régebben, s járul helyenkint még ma is, a megvetett és utált cigány páriáknak a polgári társadalomból való kiközösítése signominia jeléül külön cigány gettó-félékbe szorítása. A régi kasztrendszer ez önző gőgös kizárólagosságának helyébe a modern humanizmus és democratia minden embernek nemcsak emberi jogokat, hanem emberi méltóságot és jólétet kíván biztosítani és szerezni, s a cigányokat is az állam, a nemzet, a polgári társadalom egyenjogú részeseivé tenni.

A letelepedett cigányok a községben vagy külön laknak, vagy vegyesen a többi lakosokkal. De vannak olyan községek is, melyekben a cigányoknak egy része, többnyire a megvetettebb és rendetlenebb vagy tisztátalanabb foglalkozásúak, külön laknak, a tisztesebb és rendesebb foglalkozásúak pedig rendszerint a többi lakosok közt szétszórva. Mind a három lakóviszony számarányaihoz némely hozzávetőleges aetiológiai megjegyzéseket lehet fűzni.

Az ország 12.693 községe közül a cigányösszeírás 7.962-ben talált cigányokat és 7.220-ban letelepedetteket. Ezek 3.750-ben külön laktak, 2.874-ben a többi lakosság közt és 696-ban részint külön, részint vegyesen. Az első szám közel 52%-a, a második közel 40%-a, a harmadik kevéssel több mint 8%-a az összes cigánylakta községeknek. Egészen más arányokat találunk nemcsak az egyes járásokban és megyékben, hanem már az egyes országrészekben is.

A Duna bal és a Tisza jobb partján körülbelül négyszer annyi község van olyan, melyben a cigányok külön laknak, mint olyan, a melyben vegyesen a többi népezzel. Es itt aránylag kevés azon községek száma, melyekben részint külön laknak, részint vegyesen (2.5 és 4.3%). Majdnem egyenlő a külön és vegyesen lakott községek száma a Tisza bal partján, s itt sok a kétféle lakottságu, tehát a cigányok kétféle tömörülését mutató község is (11,2%). Valamivel nagyobb a vegyesen lakott községek száma mint a külön lakottaké: a Duna jobb partján, a Duna-Tisza közén és a Tisza-Maros szögén; a kétféle lakottságu községek száma az elsőben nem nagy, a két utóbbiban elég tetemes (6,4 1 1,8 és 13%). Sokkal nagyobb a vegyesen, mint a külön lakott községek száma Erdélyben, a hol a kétféle lakottságu községek száma is elég tetemes (11% ) s a hol általában a legtöbb cigánylakta község és ugy absolut mint relatív legnagyobb számú cigány népezz van.

Ha némi összefüggést keresünk ez arányok és a földrajzi és nemzetiségi viszonyok közt, a következőket jegyezhetnők meg: Az a két országrész, melyben a cigányok rendszeren külön laknak, tótok lakta felföld. Itt a közösségeknek többnyire van olyan részök, melynek terepviszonyai különösen megfelelnek a cigány hajlamoknak, vagy egyébként jó alkalmat adnak nekik, hogy külön csoportba tömörüljenek. Ezenkívül

úgy látszik, hogy a cigány nem nagyon simul a tóhoz; aránylag nem sokan tudnak tótul és ritkán tótosodnak el, annyira, hogy cigányul ne tudjanak.

E két országrészben csak Bereg megye az, melyben a vegyesen lakott, községek száma meghaladja azokat, melyekben a cigányok külön laknak. - Tanulságos lehet e megye öt járását külön szemügyre venni. Két járásban a lakosság túlnyomóan rutén, s e kettőben a cigányok több helyt laknak vegyesen mint külön (felvidéki járás 7:17, - szolyvai 4:9). Egy járás nagyon vegyes lakoságú, ebben a vegyesen lakott községek száma még mindig többletet mutat (munkácsi járás 7:8), két járásban a lakosság többsége magyar s ezekben már több a külön lakott község (mezőkászonyi 11:10, tiszaháti 10:9). Ugyanezen szempontból érdekes még Ung megye, melynek szinte tiszta rutén lakosságú járásában nagyon túlnyomó a vegyesen lakott községek száma (bereznai járás 7:26); a mintegy felében rutén lakosságú járás egyenlő számokat mutat (ungvári 10:10); míg a kevés ruténségű másik két járásban túlnyomó a külön lakott községek száma; (a magyar lakosságú kaposi járás 29:5, a tót szobranci járás 24:4). Ez országrésznek Ungtól nyugatra eső, kevesebb ruténségű három megyéjében (Zemplén, Sáros, Szepes), a túlnyomó tótság és magyarság paralizálja a ruténségnek a cigányok elkülönödését feloszlató hatását.

De a rutén hatás ebbéli számviszonyai további megvilágosítást nyernek a Tisza balparti országrészben, hol a számok majdnem egyenlően állanak (495:490). Itt azonban a számos ruténségű Máramaros megye az ország legkedvezőbb arányát mutatja s vegyes Jakottságra nézve (2:111). Ugocsa megye rutén felében (tiszáninneri járás) szintén több helyt laknak vegyesen (8:13), míg a magyar felében (tiszántúli járás) meg van fordítva a viszony (17:10). A Tisza bal partján a ruténség mellett az oláhság is határozott viszonyt mutat arra nézve, hogy a cigányok a községben külön vagy vegyesen laknak-e? Ez országrészben úgy a cigányok, mint a községek számára nézve kiváló Bihar és Szatmár megyékben azok a járások, melyekben a cigányok több helyt laknak vegyesen mint külön, kivétel nélkül oláh lakosságú többséget mutatnak, míg a magyar vagy magyar-oláh lakosságú járásokban a külön lakott helyek száma mindenütt nagyobb. Talán nem felesleges megjegyezni, hogy a rutének és részben az oláhok is többnyire a hegyek közt, nem tömör falukban, hanem inkább szétszórt házcsoportokban, sőt magányos tanyákon laknak. Ha mármost ilyen határban némileg elkülönítve lakik is egy pár cigány, ez az általános szétszórtságban, hol a többi lakosság egyes részei is külön-külön laknak egymástól, nem tűnik fel olyan elkülönöttségnek, mint a hegyalji vagy alföldi zárt utcza-soroknál.

A Duna jobb partján több a vegyesen, mint a külön lakott község; három megyében azonban (Baranya, Komárom, Vas) az utóbbiak száma nagyobb. Ezekre nézve legfeljebb azt jegyezhetjük meg, hogy többnyire német a lakosság többsége azokban a járásokban, melyekben a cigányság inkább külön lakik. Különösen feltűnik ez Vas megye felsőöri, kőszegi és németújvári járaiban. E megye terepviszonyai is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a különlakott községek akkora többségben vannak (115:66).

A Duna-Tisza közén és a Tisza-Maros szögén is valamivel több a vegyesen lakott községek száma. Amott azonban Heves vármegye az elkülönödéssre nézve a felföldi arányokat mutatja (56:17), míg Arad megye viszonyát illetőleg (89:46:22) magyarázat nem kínálkozik.

Erdélyben a vegyesen lakott községek nagy többségben vannak; itt a részben külön, részben vegyesen lakott községek száma is tetemes (646:1095:218). Ez

ország részben a cigányok legjobban beleilleszkedtek a többi népesség keretébe; az elkülönülésnek különben sem a régi úrbéri viszonyok, sem az erdélyországi törvényes intézkedések nem kedveztek. A mely megyékben és járásokban mégis nagyobb azon községek száma, a hol a cigányok külön laknak, ott a népesség többségét vagy nagy részét szászok teszik, a kik nem szeretnek egy sorban lakni a cigányokkal.

A cigányok különféle lakásaira nézve a lakviszonyok fejezetében fogunk megjegyzést tenni.

A letelepedettség főkritériuma a lakás jellege mellett a földhöz való viszony, különösen a földbirtok. Magyarországon összesen 3.439 állandóan letelepedett cigánynak van 3176 3/8 hold földbirtoka és 3.876-nak 677 1/4 hold kertbirtoka. Ezenkívül 1.685 cigány 1.433 7/8 hold földet és 1.088 cigány 150 1/4 hold kenet tart bérben. 10.088 cigány tehát összesen mintegy 5.238 holdat mivel a maga számára, a mi az egész hazai termőföldnek csak 0,011 százaléka, míg maguk a cigányok az ország összes népességének több mint 1,8%-át teszik. Az őstermelő keresőkből (napszámosokon kívül) az országban az összes lakosság 23,45%-a telik ki, míg a földet a maguk számára művelő cigányok az összes cigány népnek csak 3,67%-át teszik. Ezeknek is azonban valószínűleg csak elenyésző részét találja fő keresetét az őstermelésben. A cigány kertbirtokosok száma valamivel nagyobb, mint az egyéb földbirtokosoké, mert a cigánynak (rendszerint igen kis terjedelmű) belsősege magától kínálkozik egy kis kert alkotására, a mely azonban többnyire elhanyagolt és gazos. A kertterület azonban csak valami 21 %-a az egyéb földbirtoknak. Bérlő még kevesebb találkozik kertre, mint egyéb földre, a bérelt kert valami 10%-a a bérelt egyéb földnek. - Egy-egy cigány földbérlőre átlag 0,52 hold földterület jut, egy-egy kertbérlőre azonban csak 0,13 hold kert.

A földművelő cigányok száma némi összefüggésbe hozható az egyes megyék gazdasági viszonyaival. Liptó és Turóc megyében egyetlen egy cigány földbirtokos vagy bérlő sincsen, Árvában csak 1 földbérlő. Legtöbb földbirtokost és bérlőt találunk természetesen az erdélyi részeken; azonban meglehet, hogy egyesek kettős minőségek szerint kétszer vannak számítva, egyszer mint tulajdonosok a másodsor mint bérlők. Az egyes megyék itt a következő számokat mutatják fogyó rendben:

NagyKüküllő vármegye	782
Maros-Torda «	578
Hunyad »	566
Kolozs »	433
Szolnok-Doboka »	422
Szeben vármegye	401
Háromszék vármegye	395
Torda-Aranyos »	394
Kis-Küküllő »	373
Udvarhely »	326

Brassó vármegye	288
Beszt-Naszód vármegye	276
Alsó-Fehér »	272
Fogarás »	219
Csik	18

A többi megyék közül nagyobb számokat mutatnak még:

Krassó-Szörény vármegye	784
Temes	730
Máramaros	301
Nógrád »	176
Szatrnár »	163
Bihar vármegye	162
Arad »	162
Torontál »	152
Szilágys*	131
Vas vármegye	131
Bács-Bodrog vármegye	130
Baranya »	107
Pest-P.-S.-K.-Kun vármegye	106

A tulajdonul és bérben birt földterület tetemesebb a következő megyékben (kataszteri holdakban kifejezve):

Temes vármegye	880 3/8
Nagy-Küküllő vármegye	523 1/2
Krassó-Szörény vármegye	452 3/4
Maros-Torda vármegye	315
Hunyad vármegye	295

Az elosztás is igen különböző. Mig pl. Bács-Bodrog megyében 26 földbirtokosnak 113 5/8 hold földje van, addig Gömör megyében 53 birtokos 3 holdon osztozik.

A cigányoknak a földmiveléshez való viszonyáról a foglalkozás fejezetének az őstermelésre vonatkozó szakaszában fogunk behatóbban elmélkedni.

A letelepedettség a művelődés alapja, fő eszköze pedig ma az iskola. A műveltség mivolta és szelleme a nemzetiség és nemzet fogalmának egyik jelentős tényezője, azért az iskolának igen fontos szerepe van a nemzetiség fentartásában, megerősítésében, de alakításában is. A magyar nemzet, kivált az utolsó emberöltőben, igen sokat köszönhet a magyar iskolának. - A cigányok polgárosodásának is nagyon hathatós tényezője lehetne az iskola. Ez nyerhetné meg őket nemcsak a műveltségnek, hanem a magyar elemnek is; különben az általános civilizációs szempontjából is kívánatos, hogy eddig úgyszólván a társadalmi munka erőköri kívül álló, de egyébként életrevaló néprészekkel az az elem gyarapodjék, melynek kultúrája legerősebb s mely az állami társadalomnak és socialis rendnek is legbiztosabb alapja. Csakhogy a cigányok rendszeres iskolázása, illetve az általános tankötelességnek rájuk való teljes kiterjesztése igazán nem könnyen s egyszerűen foganatosítható. Az egész és félkóbor cigányokat nem lehet gyermekeik rendszeres iskoláztatására bírni. Ily módon a huzamosabb ideig egy helyen tartózkodó cigányoknak 4.293 6-14 éves, tehát iskolaköteles és 1.377 4-6 éves tehát óvóköteles gyermeke, a vándorcigányoknak pedig 2.251 6-14 éves és 696 4-6 éves gyermeke nem élvezzi az iskola és az óvóintézet áldását, pedig különösen az utóbbira éppen nekik volna a legnagyobb szükségök. Ez állandó kijátszása a népoktatási s a kisdedóvásról szóló törvényeknek, pedig az államhatalomnak kötelessége, hogy azoknak érvényt szerezzen úgy a maga tekintélye, mint a polgárok jóléte érdekében. Ez azonban a kóbor cigányoknál csak kényszer eszközökkel érhető el. Egy kis kegyetlenséget kell elkövetni a humanitás nevében. Az egyéni szabadság némi korlátozására kell magát elszánni az államhatalomnak, hogy igazi emberi szabadságra neveljen egy jelenleg vadállat módjára szabad fajt. Mint a hogy azt megkísérlette már ezelőtt ezer évvel, az államnak kell gyámsága alá venni a nemzet azon kiskorúit, kikről természetesen gyámolók nem gondoskodnak s mai civilizáció értelmében.

A kóbor cigányok gyermekeinek neveléséről és tanításáról gondoskodni az állam feladata és érdeke. E célra az országban megfelelő számú javító-ház féle nevelőintézetet kell, kivált alkalmas faluhelyen, az államnak szervezni, s megyéknek cigányaik arányában való hozzájárulásával és a társadalom közreműködésével. Ide kell internálni mindazon cigánygyermeket, kiknek szülői nem akarnak vagy nem képesek megfelelni a közoktatási törvények rendelkezéseinek. Itt kell őket célszerű módon polgári életre és hasznos foglalkozásra nevelni. Ez volna egyúttal a leghathatósabb eszköz, mellyel a kóbor cigányokat letelepedésre és a teljesen henye életüket családfentartó foglalkozásra lehet bírni. Mert a legnagyobb pressiót ez irányban éppen azzal lehetne rájuk gyakorolni, hogy különben elszedik tőlük gyermekeiket, így a gyermekek által jobban lehetne a szülőkre hatni, mint megfordítva.

De különben is a faj nevelését ott kell hezdeni, hol az egyénét, a gyermekkoron. Mikor az egyénben már teljesen kifejlődött a bevégzett individualitás, midőn a faji jelleg, a vele született faji sajátságok már teljesen megszilárdultak, sőt megcsontosodtak az egyéni életfolyamatban, az ethnikus közösségben, a hosszú gyakorlatban és megszokásban: akkor természetesen vajmi nehéz idomítólag hatni az egyesekre vagy csoportokra, különösen oly népelemnél, melynél a faji jellegzeteségek oly praegnansul, szinte végletesen kifejeződtek a százados elkülönöttség és egészen saját-szerű életmód következtében. Ezért a 30 éves cigányt már csak kivételesen lehet új életmódhoz szoktatni, pl. telepíteni, s a kóborlásból hozott gyermekeiben is ki fog törni az atavismus, s ezek idomítását mégis csak előlről kell kezdeni.

A zsenge gyermeket kell tehát nevelés alá fogni. Mikor a veleszületett faji típus még nem vált egyéni jelleggé, a faji ösztön megszokássá életszükségletté, szenvedélylyé. Így is nagy nehézségekkel fog járni a nevelés, s milyenekről nem provideál a paragrafusokon forgó közpedagogia. A megtörhetetlen makacsság, a leküzdhetetlen atavismus, az elkerülhetetlen visszaesés számos esetei fognak minduntalan felfemerülni. Sok pénzbe, sok fáradságba, sok gondba fog e munka kerülni, de évenként 1000 meg 1000 hasznos tagot ad a társadalomnak és egy emberöltő alatt egy egész fajt megnyer e polgárosultság s a nemzetnek. Magyarország az egyedüli kultur-állam, a melyben egy egész nép még a törvény keretén kívül él A cigány nép rendezése legelsőrendű, legsürgősebb kultur feladatunk, s e feladatnak is, mint sok másnak, a megoldására az iskola van első sorban hivatva. Azonban nem olyan sablon iskola, mely másolja a külföld példáit vagy a mely csak az általános, átlagos, közönséges, rendes viszonyokat tartja szem előtt. Hanem olyan iskola, mely külön a cigányokra nézve az élő életből veszi módszerét s a való életben keresi céljait A cigány probléma nyitja nem a telepítésben, nem a közigazgatási intézkedésekben van, hanem az iskolában.

E helyen csak érintettük ez ügyet a nélkül, hogy a külön cigány iskolákkal történt eddigi kísérletekre, valamint az országosan szervezendő cigány-nevelés részleteire kiterjeszkedhetnénk.

Mindaz, a mit az iskolázásra nézve a kóbor cigányokról elmondottunk, nagyjában áll az állandóan letelepedetteknek tekintett cigányok 2/3 részét illetőleg is. Azonban míg amazoknál a korviszonyokat feltüntető táblázatokban s az iskola- és óvóköteles korban állókul kimutatott gyermekeket egyszerűen en bloc olyanoknak vehettük, kik nem járnak iskolába: a letelepedett cigányoknak illető rovatait nem ítélni meg ugyan közvetlenül az iskolalátogatás tekintetében, de hozzávetőleg itt is következtethetünk a viszonyokra azon arányok szerint, melyeket az általános viszonyokat feltüntető táblázatban a cigány-lakta községek az iskolalátogatás mértékére nézve mutatnak. Ezekre akarunk most visszatérni.

Azon 7.220 község közül, melyekben az összeírás letelepedett cigányokat talált, 6.332 községről van kimutatásunk az iskola látogatását illetőleg, a mely különbözetet kellően megmagyarázza a táblázatok 14. lapján foglalt jegyzet, mely szerint »oly községekből, a melyekben csak igen kevés cigány tartózkodott s különösen a melyekben cigányok csak kivételesen szoktak megfordulni, az iskolázásra és a magaviseletre vonatkozó, érdemleges jelentések nem voltak nyerhetők.« Mi azonban a különbözet községeit bátran olyanoknak tekinthetjük, melyekben a cigányok gyermekei egyáltalán nem jártak iskolába, elfogadjuk azonban a jegyzet megjegyzését, hogy e községekben a cigányok száma csekély. E községek közül általában iskolába jártak a cigány gyermekek 1.464-ben, tehát azon községeknek, melyekről kimutatás van, 23%-ában. Csekély részben iskolába jártak 651-ben, tehát valami 10%-ban; s egyáltalán nem jártak iskolába 4.217-ben, azaz szinte 67%-ban. Ha a községek ez arányait átviszszük az 52.069 6-14 éves gyermekekre, s hozzáadjuk a kóborok 6.544 tanköteles gyermekeit, azt találjuk, hogy összesen legalább 40.000 tanköteles cigány gyermek nem jár iskolába. Ez olyan tetemes szám, a mely kivált némely vidéken érzékenyen befolyásolja az iskolába nem járó összes tankötelesek kedvezőtlen arányait.

De a tankötelesek és az iskolába járók számbavétele nálunk még nem történik egészen következetes, biztos és helyes elvek szerint, tehát nem is nyújthat olyan biztos alapot, a milyenen minden tekintetben hiteles és megbízható statisztikát lehetne építeni. Azért a cigányok iskolázási viszonyainak az általános iskolalátogatási állapotokkal való részletes összehasonlítása semmi irányban nem kecsegtet valami

különös tanulsággal. De országrészenként mégis megkísértjük az összevetést a tanköteles korú és

iskolába nem járó cigánygyermek számának összehasonlítását a tanköteleseknek és iskolába nem járóknak éppen az 1893. évre szóló általános kimutatásával azon feltevésben, hogy ebbe a cigányok is fel vannak véve, főképp a végre, hogy megközelítőleg jelezhessük azt, hogy az iskolába nem járók közül körülbelül hány lehet a cigány, s ezek mennyire befolyásolják az iskolába nem járók általános számát és viszonyát.

A Duna bal partján összesen 34.600 (12,82%) tanköteles nem jár iskolába. Ha azon községek arányát, melyekben a letelepedett cigányok gyermekei iskolába nem járóknak vannak kimutatva, átvisszük a cigányok tanköteles korú gyermekeire s hozzá adjuk a másik két kategóriájú cigányok tanköteles korú, de iskolába nem járó gyermekeit, azt találjuk, hogy az országrészben 4.649 cigány tanköteles közül 8.296 nem jár iskolába, ami a cigány tankötelesek 70,86%-a és az összes tankötelesek 0,95%-a. Ebbe nincsenek beszámítva az iskolába nem járó cigány gyermekek azon községekben, melyekben a kimutatás szerint a cigány gyermekek általán vagy csekély részben mégis járnak iskolába. De ez nagyjában valószínűleg kiegyenlődik azzal, hogy azokban a községekben, ahol a cigányok egyáltalában nem járnak iskolába, rendszerint kevesebb számú cigány van, és másrészt azzal, hogy a tankötelesek általános összeírásából bizonyára számos cigány kimaradt.

Ugyanezek a viszonyok az egyes országrészekben következőleg alakulnak:

Országrész	Összes iskolába nemjárom tankötelesek		Kiszámított cigánytankötelesek		Iskolába nem járó cigánytankötelesek		
	általában	az összes tankötelesek %-ban	összesen	iskolában nemjárom	az összes cigány tankötelesek	az összes tankötelesek	az összes iskolába nem járó tankötelesek
Duna bal partja	34.500	12.82	4.649	3.295	70.86	0.94	9.55
Duna jobb partja	40.981	8.06	5.045	2.718	53.87	0.53	6.63
Duna-Tisza köze	89.654	17.79	5.239	2.669	50.97	0.53	2.98
Tisza jobb partja	44.169	15.48	6.460	5.093	78.84	1.78	11.55
Tisza bal partja	23.845	32.21	7.703	6.324	82.00	1.64	5.10
Tisza-Maros szöge	79.985	23.41	7.699	5.418	70.86	1.59	6.77
Erdély	12.970	28.74	21.952	15.107	68.82	3.84	13.37
<b>Magyarország Összesen:</b>	<b>526.104</b>	<b>19.35</b>	<b>58.747</b>	<b>40.624</b>	<b>69.15</b>	<b>1.45</b>	<b>7.72</b>

Lássuk már most ugyané viszonyokat néhány olyan megyében, melyekben aránylag a legtöbb cigány találtatott:

Vármegye	Összes iskolábanemjártó tankötelesek		Kiszámított cigány tankötelesek		Iskolába nem járó cigány tankötelesek		
	általában	az összes tankötelesek%-ban	összesen	iskolába nemjártók	az összes cigány tankötelesek	az összes tankötelesek	az összes iskolába nem járó tankötelesek
Nagy-Küküllő	4.719	18.69	2.841	1.435	50.51	5.68	30.40
Kis-Küküllő	8.158	40.64	1.475	1.223	84.95	6.09	14.09
Maros-Torda	9.260	30.12	2.436	1.529	62.77	4.96	16.51
Szeben	3.358	12.96	1.995	0.919	46.07	3.54	27.87
Fogaras	5.531	25.35	1.106	0.705	63.70	3.94	12.75

E számokból azonban érdemlegesebb következtetést nem vonhatunk, mert a tankötelesek általános statisztikája sem megbízható s a cigány tanköteleseknek iskolába nem járó részét is csak igen bizonytalan kulcs szerint lehetett kiszámítani. Igen becses adatokat nyertünk volna, ha az egyéni számláló lapokon a tanköteles kora cigányoknál megjelöltetett volna az iskolába járás vagy nem járás körülménye.

Az iskolába járó cigánygyermek tanulási eredménye s kimutatások szerint nem mondható kedvezőtlennek és nagyjában hasonló viszonyokat tüntet fel, mint az összes népességnek az alsóbb iskolákba járó gyermekei általában. Azon tényre szemben, hogy a cigánygyermek rendszerint tehetségesebbek és fejlettebbek, mint a többi egyivású gyermek átlaga, az a körülmény áll, hogy azok az általában iskolába járó cigánygyermek a látogatásban többnyire rendeltlenebbek, tanszerekkel kevésbé vannak ellátva és a családban kevesebb alkalmat és ösztönt nyernek a tanulásra, mint a többi népesség gyermekei.

A cigánygyermek iskolába járásának eredményére nézve a táblázatból a következő viszonyok tűnnek országrészenként a községek számát illetően:

Országrész	Hány községben			A cigánylakta községek hány%-ban jártak cigánygyermek iskolába			Ebből hány %-ban volt az eredmény		
	találtattak cigányok	jártak iskolába	van az eredmény kimutatva	általában	csekély részben	egyáltalában nem	jó	csekély	rossz
Duna hal partja	1.162	292	204	19.27	5.85	55.89	64.22	25.98	9.80
Duna jobb partja	.856	341	284	34.34	5.49	25.35	71.83	21.12	7.05

Duna-Tisza köze	.364	186	142	32.69	18.41	39.28	63.38	26.06	10.56
Tisza jobb partja	1.515	308	183	12.54	7.78	60.19	63.39	30.05	6.56
Tisza bal partja	1.215	200	142	9.71	6.75	64.77	66.90	26.76	6.34
Tisza-Marosszöge	.756	201	145	18.89	8.21	47.49	75.86	16.55	7.59
Erdély	2.094	587	391	18.15	9.88	55.16	73.15	23.53	3.82
<b>Magyarország összesen:</b>	<b>7.962</b>	<b>2.115</b>	<b>1.491</b>	<b>18.89</b>	<b>8.18</b>	<b>52.98</b>	<b>69.21</b>	<b>24.08</b>	<b>6.71</b>

E számok semmi feltűnőt nem mutatnak, s belőlük különös tanulságok nem vonhatók.

A cigányok magaviseletének mind a három kategóriánál vannak rovatai, ezt a mozzanatot tehát a fejezet végén összefoglalva fogjuk tárgyalni.

A huzamosabban egy helyben tartózkodó cigányoknál két körülmény jöhet különösen tekintetbe: a tartózkodás célja és az ideje. A tartózkodás céljával vallott foglalkozások jellemzőek tekintettel leszünk rájuk a foglalkozásról szóló külön fejezetben. Már itt megjegyezhetjük azonban, hogy a bevallott foglalkozást sokan csak igen kis mértékben űzik s gyakran csak ürügyül használják be nem vallható foglalkozások leplezésére. Figyelemre méltó, hogy a huzamosb tartózkodásuaknál meglehetősen pontossággal fel lehetett venni a tartózkodás célját, s azon 2.399 község közül, melyekben huzamosabban tartózkodók találtak, táblázat csak 186-ra nézve nem specializálja a tartózkodás célját a mi azonban nem mindenütt azt jelenti, hogy ezekben ez nem állapított meg, hanem többnyire azt, hogy nem volt beilleszthető a külön megnevezett nyolcz főfoglalkozás rovataiba. Megjegyzendő az is, hogy a tartózkodásnak gyakran nem a célja, hanem csak az oka volt megállapítható, midőn a valamely helyen való megálA tartózkodás időtartamának felvétele ha nem is elég biztos, de elég érdekes és tanulságos adatokat nyújt. Az összeirási utasítás szerint ugyan az lett volna kimutatandó, hogy »mennyi ideig szoktak rendszeren ott tartózkodni.« Ezzel szemben azonban a helyt csak azt lehetett megállapítani, hogy mennyi ideig tartózkodtak már tényleg az összeirás helyén. Ez ideig gyakran véletlen esetlegesség, ámbár a határozott célú huzamosabb tartózkodás ideje rendszeren bizonyos összefüggést mutat az évszakkal.

Ha a tartózkodás tartama szerint tekintjük a község számát (de csak az országos összegben, s mely már némileg nagy számoknak deductiókra alkalmas jellegével bír), alkalmat találunk némely megjegyzésre.

A 2.399 község közül a legkevesebbnél (167) terjed ki s tartózkodás egy hónapra (helyesebben legfeljebb egy hónapra). Ezt az időtartamot sok helyt talán nem is tekinthették huzamosb tartózkodásnak és az ilyen rövid ideig időzőket nem: különítették el a vándorcigányoktól. Megjegyzendő azonban, hogy a különbség lényege nem s tartózkodás tartama, hanem annak bizonyos időszakossága és célja és a társas együttélés módja. Legtöbb volt az olyan község (669), melyekben 1-6 hóig tartózkodók találtak. Ez az időtartam felel meg leginkább annak az időszakosságnak, mely e kategóriát jellemzi. Az egy évig, illetve 1/2-1 évig

tartózkodók közép számot foglalnak el (383); némely helyen az időleges foglalkozás tárgya és módja kívánja meg ezt az időt, de sok esetben már a határozatlanság és ingadozás stádiumának kel! azt tartanunk. Jelentékeny az egy éven felüli tartózkodásuakkal bíró községek száma (632). Ezt már átmeneti állapotnak tekinthetjük. Az ilyen huzamosan tartózkodók többnyire már megérték az állandó letelepedésre, a melynek gyakran csak locális nehézségek állnak útjában. - Sok az olyan község (548), melyekben a tartózkodás ideje bizonytalan volt. S e szám, mely a valóságban bizonyára még nagyobb, mert az idő megállapítása néhol nem birt kellő alappal, szintén a mellett szól, hogy a három kategória közt a megye nincs szigorúan meghatározva. Sok helyt bizonyára nem volt egyenlő az összes huzamosabban tartózkodók ott maradása, de e körülményre nézve nem nyerünk felvilágosítást.

A vándor cigányokat illetőleg fontosak és jellemzők a karavánok viszonyai s a folytonos költözködés és időleges hajlékalkotás eszközei. A vándorcigányoknak összeirt 8.938 egyén közül csak 8.002-t vettek fel az 1.026 karaván tagjaiul. A tulajdonképeni vándorcigány jellegéhez pedig hozzátartozik a karavánnak nevezett, sajátos társadalmi szervezetű csapatokban való élés. E csapatok különböznek a voltaképeni karavánoktól, az egyszeri, többnyire kereskedelmi utazásra egybeállított egyének csoportjaitól; a vándorcigányok karavánjai állandó és szoros nemzeti, törzsbeli, vagy családi kötelékbe tartozó társak szerves társasága. Bizonyos ideig együtt kóborló cigányok még nem karaván. Gyakran megtörténik azonban, hogy a karaván egy része elválik egy időre, a nélkül hogy külön új karavánt alkotna. A rendes társadalmi szervezeten kívül álló, s karavánhoz nem tartozó, akár magánosan, akár párosan vagy kisebb csoportokban kóborló cigányok tulajdonképen nem tekinthetők szoros értelemben vett vándorcigányoknak, hanem közönséges csavargók, melynek minden fajból kerülnek.

Némely megyében az összes vándorcigányok karavánokhoz tartoztak, némelyben pedig csak kisebb részök, így pl. Zemplén megyében 136 közül 30, Sopronban 77 közül 31. A vándorcigányok igazi területe a Tisza-Maros szögének keleti része, belefoglalva a szomszédos Hunyad és Bihar megyéket. Fő fészük Krassó-Szörény megye, hol az ország összes igazi vándorcigányainak 22%-a tartózkodott, 1.969, kik közül 1.961 karavánokban volt. Csatlakozik észak-keletre Hunyad megye 428:421 vándorcigányára, északra Temes 426:396, Arad 300:294 és Bihar 302:289.

Egy karavánra az országos átlagban 8 tag jut, míg az egyes országrészek átlagai 7-10 közt variálnak. Feltűnően sok tagu karavánok találtattak a következő járásokban: Krassó-Szörény megye facseti 86, Hunyad megye hunyadi 86, Bihar megye béli 55, Kolozs megye nádasmenti 49, Temes megye dettai 44, Borsod megye ózdi járás 40, Zala megye Zala-Egerszeg városában 36 tagból álló csapat. A sok helyen kimutatott 2-3 tagból álló csapatok alig tekinthetők igazi karavánoknak. A tagok átlagos száma különben fogyóban van, és ez összefügg úgy a törzsszervezet lazulásával, mint az életviszonyok módosulásával. Regibb időkből több száz tagból álló csoportokról vannak feljegyzések.

A vándorcigányt első sorban a nomádok hajléka, a sátor jellemzi, Erdélyben a vándorcigányt sátorosnak nevezik minden nyelven! Azonban, mint már megjegyeztünk, sok vándorcigány nem sátor alatt tanyáz, pl. a Tisza bal partján több lakik putriban, mint sátorban, s Erdélyben is a vándorcigányoknak csak valamivel több mint fele él sátor alatt; néhol pedig állandó tartózkodásuak is sátorban laknak.

Az országos összegben a sátrak száma (1.122) csak valamivel több a karavánok számánál, pedig még mindig elég számos soktagu vándorcsoport van, melyeknek több sátor kell. A letelepedettek és huzamosb ideig tartózkodók sátrai nincsenek beleértve a fentebbi számba. A sátor szállítása céljából járműre és hámos állatra van szükség. A jármű nemcsak szállító eszköz, hanem gyakran a sátornak kiegészítő része is. A kocsik száma (958) kisebb, mint a karavánoké és mint a sátraké. Némely kisebb karaván sátor híjával van, közepes számú karavánoknak néha több sátor számára csak egy kocsi van. Feltűnő kevés immár a két kerekű talyiga féle kordélyok száma (21), ezeket néha magok a karaván tagjai húzzák. A lovak száma a kocsikhoz képest elég tetemes (1.644), sok kétfogatu kocsi van; de a számba befoglaltatnak azok a lovak is, melyeket nem szállításra tartanak, hanem tisztán kupeczkedésre. Különben minden lótulajdonos cigány egyúttal kupecz is. Ez lehet egyik oka annak is, hogy olyan kevés a cigány életviszonyoknak különben jobban megfelelő számár és öszvér (42), mert ezek kevésbé alkalmasak a kupeczkedésre.

Vidékenként tekintve a viszonyokat, azt találjuk, hogy a Duna bal partján minden megyében volt ugyan néhány vándor cigány kimutatva, de Árva, Hont, Liptó és Turócz megyében nem volt egy karaván sem. Ez országrészben a vándorcigányok jó része nem élt karavánokban; a sátrakhoz viszonyítva nagy volt a lovak száma és kocsi is több volt mint sátor. A Duna jobb partján csak Győr megyében nem volt vándorcigány. A Duna-Tisza-közén Csongrád és Heves megyében kevesebb volt a sátor, mint a karaván. A Tisza jobb partján 5 megyében (Abauj-Torna, Bereg, Gömör, Sáros, Szepes) csak egy-egy járásban találtak kisebb karavánok; általában több volt a kocsi, mint a sátor. Ugyanazt az arányt találjuk a Tisza bal partján és a Tisza-Maros szögén is. A Tisza bal partján feltűnő, hogy jóval több a karaván, mint a sátor (Bibbarban 32:16). A Tisza-Maros szögén a döntő számú Krassó-Szörény megyében találjuk a legtermészetesebb arányokat. Itt a vándorcigányok elenyésző kevés kivétellel mind karavánokhoz tartoznak, egy karavánnak átlag 7 tagja van; 26%-kal több a sátor és a kocsi mint a karaván, egy-egy sátorra és egy-egy kocsira közel 6 egyén jut, egy-egy lóra mintegy 3 1/2. Egészen mások a viszonyok Erdélyben, a hol a vándorcigányok összes száma valamivel kevesebb, mint magában Krassó-Szörény megyében, s a hol Brassó megyében csak egyetlen egy vándorcigány találtak. A karavánok és a sátrak aránya Erdélyben természetes, de feltűnő az aránytalanság a karavánok és a járművek között (236:110), s még feltűnőbb a lovak csekély száma (30), úgy hogy itt csak 60 vándorcigányra jut egy ló. Ezt az arányt némileg leszállítja a szamarak száma (22), de a hámos állatok együttvéve sem teszik ki a járművek felét. Ezeknek nagyobb részét tehát a vándorcigányok magok húzzák, vagy egy lóval kettőt húzatnak egymás után fogva. E viszonyok arra mutatnak, hogy Erdélyben a cigányok igazi nomád élete fogyatkozóban van. Ez országrészben különben az állandóan letelepedett cigányok az országos összegnek jóval több mint 1/8 részét teszik, a huzamosabb tartózkodásúak pedig valamivel több mint 1/4 és a vándorok csak kevéssel több mint 1/5 részét.

A cigányok magaviseletének megállapításánál természetesen nem a magasabb értelemben vett erkölcsi élet jött tekintetbe, hanem a törvényes és a társadalmi renddel szemben tanúsított maguktartása, még pedig különösen faji természetük némely vonása, veszekedő, verekedő, tolvaj, stb. hajlamuk szerint. E magaviseletnek községen-kint való megállapítása a cigányság egyes kategóriáinak nem ugyan s közéletmódhoz és az erkölcsiség közfelfogásához, hanem a közrend elemibb követelményeihez való alkalmazkodását mutatja s az ezen alkalmazkodást előmozdító vágy gátló helyi körülmények kellő számbavétele mellett nem értéktelen adalékokat szolgáltat a cigányügy rendezéséhez. Megjegyezhető azonban, hogy az összeírásnak épen ezen körülményénél érvényesülhetett leginkább az összeírók

alanyi felfogása és egyéni indulata. Némely helyen teljesen beszámították a cigányoknak a családi élet jelenségeit, különösen a házasság törvényes voltának hiányát, míg általában - és helyesen - e mozzanatnak ezen rovatban nem engedtek döntő szerepet. E viszonyokat a családi állapotról szóló fejezetben különben behatóbban fogjuk tárgyalni. - Az egyéni rokon - és ellenszenv is nyilatkozik a magaviselet megítélésénél. Míg néhol az összeíró elnézése hajlandó a községekbeli cigányok magaviseletének feltűnőbb fogyatkozásait is a faji jelleggel mentesíteni s ezért akár be sem számítani: addig máshol az egész cigányság elleni nagymérvű elfogultság, sőt ellenszenv nem is vizsgálhatja külön a helyi viszonyokat, hanem azokat az egész fajjal együtt feltétlenül elítélve irgalmatlanul kimondja a »ceterum censeo«-t. A magaviselet osztályozását különben itt-ott más indokok is befolyásolhatták. A nagyon kedvező adatokat nyújtó községi vagy körjegyzői néhol talán documentálni kívánta, hogy az ő hatáskörében feltétlenül rend van, még a különben rakoncátlan cigányok közt is; viszont a túlságosan szigorú erkölcsembíró néhol talán a saját morális felfogásának magas színvonalát is jelezni akarta.

Ha a magaviselet rovatainak adatait úgy a végösszegekben, mint az egyes tételekben elfogulatlanul szemléljük, nem fogjuk fölötté kedvezőtleneknek találni az állapotokat. Mielőtt ezt részleteznők, meg kell említenünk, a mit már az iskolázásnál megjegyeztünk, hogy a különféle táblázatokban kimutatott községek ebbéli számai nem egyeznek. Ez nem csak azért van, mert sok községről, hol cigányok találtak, magaviseletéről nincs kimutatás, hanem azért is, mert számos község, hol a különféle kategóriájú cigányok a viseletre nézve külön-külön osztályozásba jutottak, e szerint 2-3-szor is számításba jöhetett a kimutatásban.

Állandóan letelepedett cigányok találtak 7.220 községben, ezek közül magaviseleti kimutatás van 6.109-ről; huzamosb tartózkodású cigányok voltak 2.399 községben, kimutatás van 1.569-ről; vándor cigányok 811 községben, kimutatás van 340-ről. A három viszony aránya természetes fogyást mutat. A vándor cigányok rövid tartózkodása kevésbé nyújt alkalmat a magaviselet érdemleges megítélésére, a gyakran csak eltávozásuk után derülnek ki viselt dolgaik - természetesen nem előnyükre!

7.962 községben a három kategóriájú cigányok összesen 10.430 esetben különböztettek meg s ezek közül a magaviselet ki van mutatva 8.018-ban. Ebből kifogástalannak minősített 5.406, azaz 67,4%, tűrhetőnek 2.187, azaz 27,3% és rossznak 425, azaz 5,3%. A kategóriákat külön véve, az állandóan letelepedettek a községek 68,3%-ában kifogástalan, 27,2%-ában tűrhető és 4,5%-ában rossz viseletűek. A huzamosb ideig tartózkodóknál az arányok ugyanazon sorrendben: 68,6, 26,6 és 4,8, a vándoroknál: 45,6, 32,9 és 21,5. Az arányok természetesen az állandóan letelepedettekénél a legkedvezőbbek, de a huzamosb tartózkodásuk nem mutatnak nagy eltéréseket sem ezekkel, sem az átlaggal szemben. A vándor cigányokról aránylag kevés kimutatás van, s ezek közt sok a kedvezőtlen ítélet. A vándor cigányok tartózkodásuk rövid ideje alatt hamar és sommásan járnak el a helyzet kizsákmányolásában, míg a huzamosabb tartózkodásúak többnyire abban igyekeznek, hogy a tilos cselekedeteket lehetőleg ne a huzamosb tartózkodás helyén kövessék el.

A magaviseleti viszonyoknak megyénként való számbavétele nem nyújt különösebb tanulságokat. Az állandóan letelepedettek közt feltűnően sok rossz viseletű községet mutató járások: Árva megye trsztenai járása, 9 kimutatott község közül 4, vári 4:4; Liptó megye liptó-szent-miklósi 7:7; Nyitra megye privigyeyi 28:9; Trencsén megye trencsényi 26:7; Turóc megye mosóczznyi 20:7, szentmárton-  
blatniczai 14:13; Vas megye felsőőri 26:16; Sáros megye tapolyi 29:10. A

huzamosb ideig tartózkodók csak Árva és Sopron megyében mutatnak aránylag nagyobb számú rossz viseletű községeket. A vándor cigányoknál országrészenként az összes kimutatott községek a következő viszonyban állanak a rossz viseletű községekhez: Duna bal partja 14:7; Duna jobb partja 81:41; Duna-Tisza köze 26:4- Tisza jobb partja 17:3; Tisza bal partja 27:2; Tisza-Maros szöge 110:10-Erdély 65:6. Mindezen viszonylatokból azonban a már feljebb érintett okoknál fogva nem igen lehet népleirási következtetéseket vonni.